

Földrajzi nevek a magyar középkorból

A földrajzi nevek száma véges, de közelebről meghatározhatatlan. A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988-ban megjelent negyedik, bővített és javított kiadásának több mint 13 300 szócikkében a Kárpát-medence helynévanyagának ma is eleven, fontosabb részét szinte hiánytalanul bemutatom. Ám a kutatás még most sem állhat meg. Az elért eredményekre támaszkodva ki kell terjeszkednie azokra a régi vagy csupán szűkebb korban ismert nevekre is, amelyek mindeddig nem részesültek szakszerű és kielégítő vizsgálatban. Íme egy csokorra való.

Bizere. Az Arad megyei Maroscsicsértől (Cicir) délkeletre feküdt. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 5.) Fontosabb adatai: 1183/1226/1270: naves mon-i de *Bisra* (Györffy 1: 173); 1211/1240 körül: *Bistriensis* (uo.); 1321: *Byscere* (uo.); 1391: *Byzere* (ZsigmOkl. 1: 402); 1410: *Byzere* (ZsigmOkl. 2/2: 349); 1528: *Bifere* (Lázár deák térképe). A helységben a Boldogságos Szűznek szentelt bencés apátság állott. A monostornak sószállító hajói voltak, amelyekkel évente háromszor sőt szállíthatott le a Maroson vámmentesen. (Az apátság történetéhez l. PRT. 12/B: 439–43.) A *Bizere* névről Márki Sándor (Arad tört. 1: 496; Virágh: MHnEr. 18) azt gyanította, hogy egy szláv *bizere* 'gyöngy' rejlik benne. A szláv nyelvek idetartozó szavaiból l.: óegyházi szláv *bistrǫ, bistrǫ, biserǫ*; bolgár *búcep*; szerbhorvát *biser*; ócseh *biser*; ólengyel *bisior*; orosz *búcep*; 'gyöngy' (Sadnik—Aitzetmüller: VerglWb. 1: 322). A szó keleti eredetű, és bizonyára a protobolgárok nyelvéből került át a bolgár-szlávokhoz, s az óegyházi szláv révén terjedt tovább. A rekonstruált török **büsre* azonban teljesen hipotetikus, sőt a végső forrásnak számító arab *busr*, *busra* 'üvegyöngy(ök)' is további vizsgálatra, megerősítésre szorul. Arra, hogy e szláv szavakból valahol is helynevek alakultak volna, nincs tudomásom. (A magyarban a *gyöngy*-ből képződött a többfelé is előforduló *Gyöngyös* víznév; l. FNESz.⁴ 1: 546.) Személynév azonban keletkezett belőlük, s a személynévből helynév is képződhetett; vö. orosz *Bucep* személynév :> *Bucepoo* helynév (VesOnom. 39).

Bizeré-nek *Bisz(t)ra* alakváltozata is volt, és ez adja kezünkbe a megfejtés kulcsát. Egy szláv *Bystra* helynévre vezethetjük vissza, amely eredetileg víznév volt 'sebes; tiszta, átlátszó vízű' jelentéssel: vö.: bolgár *Bucmpa* hn. (Zaimov: Pird. 116); szerbhorvát *Bistra* hn. (Dickenmann: Stud. 1: 52); szlovén *Bistra* hn. (ImMesta. 1973. 63) stb. L. még *Hegyesbisztra* (FNESz.⁴ 1: 578) szóikket. — Az Arad megyein kívül további *Bizere* ~ *Bisztere* nevű falvakról is tudunk; a) *Bizere* 'elenyészett helység a Krassó-Szörény megyei Csuta (Ciuta) szomszédságában' [1411: Johannes de *Byzere*: Milleker 165; 1491: *Byzere* in districtu Sebes comitatus Themesiensis: Suciú 2: 306; 1500: *Felsew Byzere*: uo.; 1537: *Alsó-Byzere*: uo. l. Erre folyik a Temes jobb oldali mellékvíze, a *Bisztra* és az ebbe ömlő kis *Bisztra* [1883/1910: Karánsebes und Resicabánya. 1: 75 000-es térkép]. — b) *Bisztere* 'helység Krassó-Szörény megyében Karánsebestől északkeletre, Ohaba—Bistra' [1430: *Bizthere*: Csánki 2: 28; l. még Suciú 2: 10 és Mező: HivHn. 251]. A helység a *Bisztra* folyó mellett fekszik [1884: Ruskberg (Ruszkahegy). 1: 75 000-es térkép]. — c)

Bizere 'elenyészett helység Temesvártól keletre' [1459: *Alsobyzere, Kezesebyzere, Felsebyzere*: Milleker 165]. A környéken, Girodától délre ömlik a Bégába a *Bistra p.* [1883/1910: Temesvár und Sándorháza. 1: 75 000-es térkép]. — d) *Bizere* 'Offenbánya és Lupsa határjárásakor a gyulafehérvári (erdélyi) káptalan birtokaként említett helység' [1437: Kenezius de *Byzere*: Csánki 5: 694; 1486: *Byzere*: uo.]. Csánki (i. h.) szerint: „A mai Bisztra helységnek felelhet meg, az Aranyos folyó felső völgyében, Offenbányától nyug., Torda-Aranyosvármegyében. (Úgy látszik, a középkorban Tordavármegyéhez számítható.)”

Aligha lehet kétségünk afelől, hogy valamennyi *Bizere* ~ *Bisztere* helységnevünk nyelvi forrása a szláv *Bistra*.

Eng. A középkorban jelentékeny város volt az egykori Valkó vármegyében Valkóvártól (Vukovár) délkeletre. (Lokalizálásához l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Fontosabb adatai: 1240: iuxta villam *Eng* (Csánki 2: 281); 1279 körül: *Eng* in comitatu Wolkou (ÁÚO. 9: 265); 1310: Civitatem nostram *Eng*h uocatam (AnjouOkm. 1: 196); 1392: in comitatu Syrmieni prope *Nagengh* (ZsigmOkl. 1: 283); 1404—5: Civitas *Nougengh* (Csánki 2: 281; l. még ComSirm. 125).

Az *Eng* helységnév pusztá személynévből keletkezhetett magyar névadással. Vö. 1237—40: *Enge* személynév (PRT. 1: 775). Az előzményül szolgáló személynév a németből magyarázható; vö. német régi *Enge* személynév (Först.² 960).

Eső. A Pest megyei Tatárszentgyörgy határának északi részén található Esőpuszta. Nevének fontosabb adatai a következők: 1382: *Esew* (PestReg. 268); 1385: *Essew* (i. m. 275); 1407: *Esew* (Csánki 1: 28); 1562—90: *Eső* (Káldy-Nagy: BudSzandzs. 2: 233); 1808: „*Esső* h. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 168); 1851: „*Esső*, Pest-Pilis v. pusztá, Gyóntól délre, 22 k., 2 ev. 1. F.u.gr. Keglevics” (Fényes: MoGSz. 1: 309); 1885/1890: *F.-Esső p.*, *A.-Esső p.* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Pest-P.-S.-K.-k. vm.* a.); 1886: *Felső Essői mjr.*, *Alsó Essői mjr.* (Czepléd. 1: 75 000-es térkép); 1985: *Esőpuszta* [1980. jan. 1-i népességszáma:] 16 (Hnt. 1985. 403).

Az *Eső* helynév minden bizonnyal pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, ami azt jelenti, hogy a terület egykori birtokosának vagy valamely nevezetes lakójának a neve minden toldalékolás nélkül jelölni kezdte magát a területet, illetőleg az ott létesült települést is. Vö.: 1138/1329: „In villa Ecer. Hec funt nomina feruorum, qui dant panem . . . Matheus. Nue. Seter. *Efe*” (MNY. 32: 132); 1273: „Marceus *Ese* Mortunus Botyz et Iuanka filii Gurgus jobagiones Castri Ferrei de villa Suhtur” (UrkBurg. 2: 37). Az *Ese* személynév a magyar *es(ik)* ige *-e* képzős folyamatos melléknévi igeneveként magyarázható 'térdre eső, leboruló, esengő' jelentéssel. Gondoljunk az *es(ik)* igéből képzett *esd*, *esdekel*, *eseng* igékre (TESz. 1: 793, 794, 795). Az *-e* képzős *Ese* személynév mellett azonban élhetett *-ó* képzős *Eső* személynév is. (Az alaki kettősséghez l. a *leng* ige *lenge* és *lengő* származékát, a *peng* ige *penge* és *pengő* származékát, a *pereg* ige *perge* ~ *pörge* és *pergő* származékát stb.). Ez az *Eső* személynév lehetett a Tatárszentgyörgy környéki *Eső* helynév előzménye.

Ézsau bihari ispán egy többször átírt és erősen megrongált szövegű oklevélben *Eseu* névalakban szerepel; vö. 1181/1288/1366/XVI. század: „*Esew* Bichoriensi comite” (Sztpt. KritJ. 1: 44). A név szokásos Árpád-kori alakja *Esau* (EtSz. 2: 122). Az elszigetelt *Eseu*-t romlott alaknak kell tartanunk, amelyet az *Eső* helynévvel nem hozhatunk kapcsolatba. Ugyanúgy el kell tőle választanunk az *Illyés* ~ *Illyes* családnév *Es* (MNY. 38: 52) változatát.

Germenkés, Szepetnekkés, Kérkés stb. A régi magyar nyelvben a tizedkerületnek *kés*, a magyarországi és horvátországi latinságban pedig a magyar *kés* tükörfordításaként

keletkezett *cultellus* (tkp. 'kis kés, késecske') volt a tizedszedő kerületek neve. A *cultellus*-ra korábbiak az adatok. Elsőnek a Szent László királytól 1091 előtt alapított zágrábi püspökség területén bukkan fel. Vö.: 1227: „*cuttelli videlicet Zagrabiensis parochiae*” (Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae. Fasciculus II. Zagrabiae, 1971. 323). L. még 1240: „*de cultello de Poloznik*” (Fejér: CD. 4/1: 193). A magyar *kés* többnyire az egyes alesperességek székhelyének nevével alkotott összetételt; vö.: 1358: *Germentes* (Oklsz. 486; az előtaghoz l. Györffy 2: 291); 1446: *Zepethnekkées, Erekkées, Thapolczakes* (Oklsz. 486); 1448: *Wertheskees, Keerkes, Rigalchkees* (uo.); 1456: *Marzalkes* (Oklsz. 487); 1476: *Segesdkes* (Oklsz. 487); 1478: *Danch kees* (uo.); 1536: *Kyskees* (uo.); 1553: *Gelse kesbe* gr., *Komar kesbe* gr., *Kolon kesbe* gr. (uo.); 1557: *Kapornak kes* (uo.); 1566: *Korompa kes* (uo.); 1592: *Lochmankees* (uo.). De *cultellus* ~ *kés* volt a királyi adószedő-kerület megjelölése is. Mátyás király idejében az ország hat adózási *cultellus*-ra volt felosztva, s például Heves megye a kassai *cultellus*-hoz tartozott.

Tagányi Károly (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7 [1900.]: 234) megállapította, hogy a *kés* azért kapta szóban forgó jelentését, mert a természetben beszolgáltatott tizedek összegét késsel rótták fel a rovásra. Egy-egy kerület egy tizedszedőnek volt a működési körzete, s a tizedszedő rovókése az egész kerület jelképeül szolgálhatott. (L. még: TESz. 2: 465 *kés* a.; NéprLex. 3: 175, 4: 276; Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Bp., 1986. 236 *kés* a.)

Számos példa igazolja, hogy valamely jellegzetes szerszám, munkaeszköz neve átvonódhat az illető szerszámmal kapcsolatos területre; vö.: *bárd* 'akkora erdőréz, amekkorát egy ember egy nap alatt bárdal kivág', *eke* 'akkora földterület, amekkorát egy ekével meghatározott idő alatt fel lehet szántani', *kapa* 'akkora terület, amekkorát egy munkás egy nap alatt megmunkálhat' stb. Jellegzetes munkaeszköz volt a tizedszedő rovókése is.

Hajszentlőrinc. Az egykori Bodrog megyében feküdt Coborszentmihálytól (Zombor) északnyugatra. (L. TörtAtl.⁵ 1988. 15, 18.) Fontosabb történeti adatai: 1211: *Hosmundus S. Laurentii* prep. (Györffy 1: 718); 1226/1330/1407: *eccl. S. Laurentii de Hoy* (uo.) 1408: *Hajszenthlewrinch* (Csánki 2: 190). A *Szenilőrinc* helynév azzal a premontrei prépostsággal kapcsolatos, amelyet III. Béla király első felesége, Chatillon-i Anna antióchiai hercegnő alapított 1173 és 1184 között Szent Lőrinc tiszteletére. A *Haj*-névelem bizonyára pusztá személynévből keletkezett. Az alapul szolgáló személynév a magyar *haj* 'Kopfhaar' főnévvel hozható kapcsolatba; vö. 1211: *Hoiud* személynév (PRT. 10: 504). L. még magyar *Hai*, *Hay*, *Háy* családnév (1988. évi budapesti telefonkönyv 1: 599) < német *Hay* családnév (Först.² 735; Bahlow: DtNam.² 215). Úgy látszik, hogy korábban a *Haj*-névelemet az ósláv **gajb* 'liget' > cseh, szlovák *háj* 'ua.' főnévvel hozták kapcsolatba. Csánki (2: 190) ugyanis megjegyezte: „A Gáj—Háj-féle kombinációtól minél hamarabb meg kell szabadulnunk.”

Harangozó. Györffy (3: 89–90) meggyőző fejtegetése szerint az így hívott egyházas falu a középkori Eger északnyugati peremén, a Szala-árokktól délre terült el. (A korábbi lokalizációs kísérletekre l.: Csánki 1: 63; BakFek. 2: 75; Nagy József: Eger története. Bp., 1978. 17.) Legfontosabb adatai: 1332–7: *Harangozen, Haranguzen, Harankozow* (Györffy 3: 89); 1336: *Haranguzow* (uo.); 1549: in platea *Harangozó* (i. m. 90). A falu az egri püspök birtoka volt, s nevét harangozó szolgálatú lakóiról kaphatta. Később a püspök átengedte a települést a káptalannak, az pedig a mindenkori örkanonok javadalmává tette. (L. Solymosi László, in: A Dunántúli településtörténete 4 [1989]: 281–90.) *Harangozó* nevű település másfelé is volt; vö. †1145/1443: *Harangozo* 'birtok a madocsai monostor környékén' (Sztp. KritJ. 1: 25); 1332–7: *Harangozo* 'Pécs egyik városrésze' (Györffy 1: 359).

Kurtó. Somogyvár belterületétől északkeletre egy határrésznek Kurtó (SMFN. 124) a neve. Ez az egyik legrégebb földrajzi nevünk. Vö.: 1002/interpolált másolat: „Et ne adhuc ecclesiae sancti Michahelif uacua esse uideretur, uel episcopus parrochianus iniuriaf querimoniafue in collectione decimationif pateretur, ei curtem, que uocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi” (PRT. 1: 589), *Curtov* (i. m. 1: 590); 1216/1225: *Curthou* (i. m. 1: 640; l. még i. m. 1: 255–6); 1332–7: *Kortho* (Csánki 2: 622); 1536: *Kortho* (uo.); 1852: *Kurtói kender földek* (SMFN. 124); 1864: *Kurtón* felüli, kívüli sz(ántó) (uo.); 1974: *Kurtó*, *Kurtói út*, *Kurtói-rét*, *Kurtói-híd* (uo.); 1978: *Kurtó* (MoFnT. 2/Somogy m. 19, 49).

A forrásokból kitűnik, hogy Szent István király a Veszprém mellett 997-ben legyőzött Koppánytól elfoglalt területen birtokába jutott Kortó udvarháznak. Ezt a király 1002-ben a veszprémi püspöknek adományozta, cserébe viszont a veszprémi püspök lemondott a pannonhalmi apátság javára a Dráván túli Szlavóniára is kiterjedő Somogy megye tizedeiről. Kortó tehát a kora középkorban fejedelmi udvarhely volt, amely a vándorló fejedelmi udvar ellátását szolgálta. Az udvarházak, XI–XII. századi latin nevükön *curtis*-ok, az egész Árpád-kori királyságot behálózták a Komárom megyei *Udvard*-tól keleten *Székelyudvarhely*-ig és délen a szerémségi *Udvari* > *Udvarhely*-ig (ComSirm. 191). Udvarházak azonban nemcsak az *Udvar* nevű helyeken lehettek. Györffy (IstvKir. 234) szerint a somogyi *Kortó* a latin *curtis* 'udvarház' szlávós változatát sejteti.

Vizsgáljuk meg közelebről Györffy feltevését. A középkori latin *cortis* ~ *curtis* 'udvarház' a klasszikus latin *cohors* 'bekerített hely, udvar, cserény, karám; csapat, sereg, kíséret; cohors, zászlóalj' módosulata. A *curtis* alakváltozat *u*-ja a szonim *curia* hatással magyarázható. A klasszikus latin *cohors* a *hortus* 'kert' főnévvel tartozik össze etimológiailag. Mindkét szó a bekerítettség képzetét jelenti meg. A portugál *corte*, spanyol *corte*, francia *cour*, román *curte*: 'udvar' főnévben a latin *cortis* < *cohors* él tovább. Az újlatin nyelveken keresztül végső soron idekapcsolódik a magyar *kortés*, *kurizál*, *kurtizán* is.

A szláv nyelvek mai és középkori szókinésében a latin *cortis* ~ *curtis*-nak nincs nyoma. A szlávok az udvarhelyet a *dvorъ* főnévvel jelölték és jelölik; ebből való a magyar *udvar* is. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy az egykori Pannónia tartomány lakosságának romanizált rétege nem menekült el teljes számban a római uralom végén az V–VI. században, hanem itt-ott helyben maradt, és érintkezésbe került a Pannóniába betelepülő szláv csoportokkal. Egy-egy szót, nevet át is adhattak nekik a maguk (új)latin nyelvéből. E szavak, nevek némelyike akár a 900-at is megérhette, amikor a honfoglaló magyarok birtokba vették a Dunántúlt. Például *Keszthely* < *Kesztel* neve a pannóniai szláv **Kostelъ*ből származik, ennek előzménye viszont a latin **Castellum* volt, amely egy Keszthely területén vagy környékén emelt római erődítményre utalt. (L. FNEsz.⁴ 1: 724.) A zalai *Vindornya*-ban (l. FNEsz.⁴ 2: 766) újlatin alapszó (*vinitor* > **vinidor* 'szőlőmunkás' vagy – Makkai László: AgrSz. 16 [1974], Supplementum 49) szerint – *vinidator* 'boradásra kötelezett személy') és szláv *-nja* helynévképző kereshető. Efficie módon keletkezhetett – Györffy felfogása szerint – *Kurtó* is: latin *curt(is)* 'udvarház': > pannóniai szláv **Kurtovъ* > magyar *Kurtó*.

Nyilvánvalóan mindezt csupán munkahipotézisként kezelhetjük, amely további vizsgálatra, megerősítésre vagy cáfolatra szorul. Fel lehetne vetni például annak lehetőségét, hogy *Kurtó* pusztá személynévből is alakulhatott magyar névadással, s az alapjául szolgáló személynév az ómagyar *Kurt* (l. FNEsz.⁴ 1: 815) személynév kicsinyítő funkciójú -ó képzős származéka volt. Csakhogy e feltevés ellen tiltakozik a magyar hangtörténet, mert Szent István korában a *Kurt* személynév -ó képzős származékának még **Kurtach*-ként kellett volna jelentkeznie. (Vö. D. Bartha: Szóképz. 110.) De meglehetősen perspektívátlanok kellene tartanunk azt a kísérletet is, amely szerint *Kurtó*-ban a személynévként is használatos szláv szláv **krъzъ* 'vakondok' -ov képzős származéka rejlik; vö.

szerbhorvát *Krtova* helynév (HASz. 5: 660); cseh *Krtov* helynév (Profous 2: 420); fehér-orosz *Kpómasa* helynév (Žučkevič: KrTopSIBel. 185); ukrán *Kpómosa* víznév (SHUkr. 292); orosz *Kpomos*, *Kpomoso* helynév (RussGeogrNb. 4- 582). L. még orosz *Kpomos* családnév (VesOnom. 166).

Milkó. A domonkos rendi szerzetesek kun missziója eredményeként a Szerettől nyugatra, a Duna bal partvidékén tanyázó kun törzsek fejedelme, Barsz 1227-ben családjával és előkelőivel együtt felvette a keresztséget. Az új egyházmegye püspöke a domonkosok magyarországi rendfőnöke, Teodorik, székhelye pedig a Keleti-Kárpátokon túl, a Háromszék megyével átellenben fekvő Milkó városka lett. (Ennek fekvéséhez l. TörtAtl.⁵ 1988. 15.) Béla herceg személyesen is meglátogatta a Kárpátokon túli Kunországot, amely Magyarország kiegészítő része lett. A földművelő szlávok, valamint a pásztorokdó kunok és románok közé megindult az erdélyi magyar, székely és szász népfőlség kiáramlása a Kárpátokon kívülre. A moldvai csángók minden bizonnyal ezeknek a későbbi bevándorlókkal szaporodó magyar telepéseknek az utódai. A milkói püspökséget a tatárjárás pusztította el 1241-ben. (A kérdéshez l.: PallasLex. 12: 668; Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.; Magyarország története I/2: 1343; Erdély története 1: 305–6.) Az 1279. és 1332. évi pápai bullák visszaállították a kun püspökséget, székhelyét is megnevezve; vö. 1279: *civitas de multo* (σ: *Mylco*) (Makkai: i. m. 26). L. még: 1471: *Milkouensis* (Szent-Ivány cs. Lt. 57); 1519: „civitatis et dyocesis *Mylkouiensis*” (Makkai: i. m. 56); 1838: „*milkói* püspökségnek” (Gegő: MMT. 91).

A dél-moldovai Milkó városka ma nincs meg. De megvan az a Nereju vidéken eredő és Focșani alatt bal felől a Putnába ömlő patak, amelynek völgyében a városka feküdt, s amelynek román neve *Milcov*. (L. a Kézdi-Vásárhely és a Focșani feliratú 1: 200 000-es katonai térképeket századunk elejéről.) A régi ukránban a patak neve az 1435-ből adatolt *Милковъ* (SIStaroukr. 1: 591) volt. A pataknevet az ukránból magyarázhatjuk az ukrán *милкіу* 'sekély' < ősszláv **mělkъ* 'ua.' származékeként. E tőből több víznév is keletkezett az északi szláv nyelvekben; vö.: lengyel *Miałkosz* ~ *Miałkusz* (HydrW. 1: 241); fehérorosz *Мѣлкі брод* (MikrBel. 155); ukrán *Milka*, *Milkiu* (SHUkr. 365); orosz *Мелково* (WbRussGn. 3: 251).

Moldováról lévén szó a *Milkó* pataknevnek az ukránból való eredeztetése nem igényel külön indokolást. Moldovában hemzsegnek az ukrán eredetű helynevek; ma is van egy *Milcov(ul)* nevű falu Focșanitól délkeletre, a *Milcov* partján (Indicatorul localităților din România. București, 1974. 179). *Milcov* alakú helységnevek azonban Románia más vidékein, a Havasalföldön is vannak, s ezeket már aligha lehet az ukrán nyelv számlájára írni. Jordan (TopRom. 178) mindezeket a bolgár nyelvjárási *мѣлкав* 'kedves, kellemes' (RROD. 259; BEtReč. 3: 788) melléknévre próbálja visszavezetni, szóvégi *-av* > *-ov* módosulást tétélezve föl. A bolgárból való származtatással a havasalföldi *Milcov* helységnevek esetében magam is egyetértek, de a tőben személynevet keresek; vö. bolgár *Мѣлко* személynév: > *Mēlko*s családnév (Plčev: RIB. 334). Minthogy a románban maga a bolgár *Mēlko*, szerbhorvát *Milko* (Grković: RIS. 177) személynév is meghonosodott *Milco*-ként (Cioranescu: DOR. 109), elvileg nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a román *Milcov* helységnevek egyike-másika e románná vált személynévből román névadással alakult az *-ov* képzős szláv helységnevek nagy tömegének mintájára. – Személynévi eredetű a német *Milkau* 'helység az egykori NDK-ban Rochlitztól keletre' ószorb **Milkov* ~ **Mil'kov* előzménye (Eichler: OzSN. 1: 184), acseh *Milkov* helységnev (uo.), valamint a lengyel *Milków* helységnev (uo.) is.

Pósvár. Bükkszéktől északnyugatra egy 263 m magas domb emelkedik, tetején sáncnyomokkal. Tőle északkeletre, az Ecsér-patak jobb partján templomrom található.

(L. A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe. Bp., 1988—9. 1: 60 000.) E hely egykor Pósispán [1292/1382: c. *Pous* f. Marsa de Olsok; Györffy 3: 66 *Alsok* a.] birtoka volt. Pósispán a dombon tornyot építtetett, s az ennek tövében kialakult egyházas falu a *Pósis-torna-alja* [1332—7: *Pohosturnaalia*, *Poustornalia*: Györffy 3: 127] nevet kapta. (A névadáshoz l. *Tornalja* szócikkét: FNESz.⁴ 2: 667.) A tornyot idővel várrá építették át. Ezzel kapcsolatos a település későbbi *Pósváralja* [1428: *Posuaralia*: Csánki 1: 68; 1549: *Poswaralya*: Dézsm. 90] > *Pósvár* neve; vö.: 1808: „*Pósvár* vel *Poósvár* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 526); 1851: „*Pósvár*, puszta, Heves megyében, Sirokhoz 1 1/3 órányira: 43 kath. lak. Van itt egy kastély, angolkert, vendégfogadó. F. u. b. Orczy-nő” (Fényes: MoGSz. 3: 259); 1887/1914: *Pósvár psz.* (Arló und K. Terenne. 1: 75 000-es térkép); 1936: *Pósvári psz.* (Özd és Kisterenye. 1: 75 000-es térkép); 1980: *Pósvár, Pósvárpuszta* (MoFnt. 2/Heves m. 18, 25); 1988—9: *Pósvár* (A Karancs, a Medves és a Heves—borsodi-dombság turistatérképe). *Pósvárpusztát* ma már nem lakják.

A néphagyomány a maga módján értelmezi a *Pósvár* nevet: „*Pósvár* . . . Nevéről: Posványos vár. A monda szerint a pósvári domb mesterséges domb, ide még a török elleni háborúk idején egy vezért temettek, és rengeteg földet hordtak a sírra, hogy ne tudják azt felbontani. A II. világháború előtt fel akarták tární, de elmaradt” (MNyTK. 125. sz. 71). Jellegzetes helynévmagyarázó mondával van itt dolgunk, amelynek népetimológia az alapja: az ingoványos környezetben levő *Pósvár* előtagját összekapcsolták a *posvány* főnévvel.

Szapud. A középkorban egy tóközi helység viselte ezt a nevet Györsövényházától délre. Ma is használatos arrafelé többféle földrajzi név elemeként is. Fontosabb adatai a következők: 1489: *Szapud* (Pesthy: MoHn. 334, az adat közlése nélkül); 1580: *Szapud* (uo., az adat közlése nélkül); 1802—11: *P. Szapud* (Görög: Magyar Átlás Győr vm. a.); 1808: „*Szapud* h. *Praedium*” (Lipszky: Rep. 1: 623); 1880: *P. F. Szapud*, *P. Alsó-Szapud* (Hátsek: MegyTérk. Győr m. a.); 1882: *Szapud* (Juhos: Hnt. 314); 1887/1890: *F. Szapudi psz.*, *A. Szapudi psz.* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. Győr m. a.); 1931: *F.-szapud psz.*, *A.-szapud psz.* (Győr. 1: 75 000-es térkép); 1978: *Alsószapudpuszta*, *Szapud-ér*, *Szapudi-határra dűlő*, *Szapud-Ószhelyi-csatorna* (MoFnt. 2/Győr-Sopron m. 9, 16). — Úgy látszik, hogy a települést egykor *Szent-Szapud*-nak is hívták, és ez összefüggött a birtokos mörchieidai és szendi Bán családdal (l. Nagy Iván 1: 134) előnévvel; vö.: „Újfalú és László, (Fejértó és Kónynyal határos) Szent, másképp *Szent-Szapud*, most Sövényház határában foglalt puszták Szent Bán család ellenében I. Mátyás királytól 1489-ben Enyingi Török János és Borbálának ítéltek, s az esztergomi káptalan által be is vezették” (Ráth Károly: TörtTár. 7 [1860.]: 25; 1. még: GyőrEgyL. 530; Lengyel: Győr m. 58; Pesty: MoHn. XII, 334).[†]

Úgy vélem, hogy a *Szapud* földrajzi név a szemes termények mérésére szolgáló régi űrmértéknek, a *szapu*-nak (TESz. 3: 676) a *-d* képzős származéka. A *szapu* különösen a Kisalföldön volt ismeretes; nagyságra nézve azonos volt a *köböl*-lel. (Ehhez l. *Köblény* szócikkét: FNESz.⁴ 1: 789.) Azzal számolhatunk, hogy a *szapu*-t egykor ’sekély talajmélyedés’ jelentésben térszínformák jelölésére is használták. Az 1931. évi 75 000-es térkép tanúsága szerint efféle talajmélyedések a környéken többfelé is van. A *Szapud* tehát szemléletbeli rokonságban lehet a talajmélyedések alakjára utaló *Süter*, *Söjtör*, *Süttör*, *Tekenye*, *Vödör-völgy* stb. helynevekkel. (Ezekre l. FNESz.⁴)

A középkorban Baranya és Tolna megye határán, Szekesőpeterd délnyugati szomszédságában is volt egy *Szapud* nevű település: 1181: de *Sopudh* (Györffy 1: 381); 1267/1380: *Zapud* (uo.); 1330: *Zopud* (uo.); 1463: *Zapud* (Csánki 3: 450). (E helység adatait Pesty: MoHn. 334 összekeverte a Győr megyei *Szapud*-éval.) *Szent Szapud*-ot Pesty (MoHn. XII: „1394. *Zapud* helynév, Bodrogh megyében”) Bodrogh megyébe tette, ellentétben azzal, amit ugyanannak a könyvének 334. lapján írt. Bodrogh megyében sem Csánki, sem Györffy nem említ *Szapud*-ot. (Igaz, Győr megyében sem.)

Vas megyében ma is vannak *Szaput* ~ *Szapud*-féle földrajzi nevek: *Szaput-árok* (Rábapaty: VMFN. 236), *Szaput-híd* (Rábasömjén: VMFN. 238), *Szapudallya* ~ *Szaput-aljai dűllő* (Sárvár: VMFN. 242).

Nem kételkedem abban, hogy valamennyi *Szapod*-ra érvényesíthető az az etimológiai magyarázat, amelyet a Győr megyei *Szapud*-ról adtam.

Szompács. Az 1214-ben II. Endrétől Miska ispán részére kiadott adománylevelben szereplő „ad aquam *Ztumpach* [o: *Zcumpach*]” (ÁÚO. 6: 368; 1. még SztP. KritJ. 1: 95, Holub: *ZalaVízr.* 21 és *Ortvay: Vízr.* 2: 455) arra a ma *Berek-patak*-nak [1914: *Berek p.*: *Alsó Lendva und Lenti.* 1: 75 000-es térkép, 1. még MoFnt. 2/Zala m. 29, 31] hívtott vízfolyásra vonatkozik, amely Zala megyében Pusztaderics belterületétől délre ered, s észak felé haladva elfolyik Szompácspuszta mellett, majd délnyugatra fordulva Orthaházánál bal felől a Csertába ömlik. A pusztadericsi népnyelvben ma egyszerűen *Patak* (ZMFN. 211), a tófeji népnyelvben pedig *Szompácsi-patak* vagy *Gá-kuti-patak* (ZMFN. 207) a neve. A patak menti egyházas település fontosabb adatai a következők: 1342: „*possessionem Zumpach vocatam quam fertilem et utilem et ecclesiam habere in eadem esse referebant*” (ZalaOkl. 1: 391); 1382: „*Nicolaus filius Martini de Zompach*” (ZalaOkl. 2. 183); 1476: *Zompacz* (Csánki 3: 112); 1513: *Sompach* (uo.); 1748: „*Eremus Szompaciensis, ubi Capella partium ex muro, partim ex lignis constructa, in honorem Angelorum Custodum*” (Visitatio Canonica Districtus Szala-Egerszegiensis. VPL. A 8. 10. 435–6: Ördög Ferenc közlése); 1802–11: *Sompätz* (Görög: Magyar Átlás *Szala vm.* a.); 1808: *Sompác*z (Lipszky: Rep. 1: 601); 1882: *Szompács* (Juhos: Hnt. 331); 1914: *Szompácspuszta*, [egy 212 m magas dombon álló kápolna egyezményes jele mellett:] *Szt. Angyalok* (Alsó-Lendva und Lenti. 1: 75 000-es térkép); 1964: *Szompács* [*Szent Pács*] (ZMFN. 207 *Tófej* a.), *Szompács* [*Béke puszta*] (i. m. 211 *Pusztaderics* a.); 1978: *Szompácspuszta* (MoFnt. 2/Zala m. 18, 29); 1981: *Szompácspuszta, Szent Órangyalok-kápolna* (Göcsej turistatérképe. 1: 60 000).

Szompács etimológiájának megfejtésére elsőnek Tokos Sándor tett kísérletet 1860-ban: „Akadtam ezen kívül még egy más latin eredetű helység névre, mely azonban alig hanem újabb időből való. Ez: *Szompács*, vagy néha *szent Pács*, mely az ott levő: *fanum sanctae pacis* nevű kápolnától veszi nevét; tehát *sanct pac*, miből azután lett: *szent Pács*, vagy göcsejesen ejtve: *Szem pács* (mint szem Miklós, szem Péter stb.) 's azután a' hangvonzás törvénye szerint *szompács* mint *dölögtevő* e' helyett *dologtevő*” (MNyszet. 5: 373–4). Torkos vélekedését Pesty (HelynTört. 53–4) cáfolta meg 1878-ban: „Ederics zalamegyei falu mellett fekszik Szompács puszta. Erről azt mondja Torkos Sándor, hogy előbbi neve *Sancta Pax* volt, melyből a göcsej nyelvjárásban lett *Szompács*. Ez puszta állítás, melynek az oklevelek ellenmondanak. Magyarország területén tudomásom szerint *Sancta Pax* helynév soha nem létezett; a mi a zalai *Szompács*-ot illeti, erre azt jegyzem meg, hogy már 1213. évben Edelych — a mai Ederics — pusztának a zalai várispánság alóli kivétele alkalmával, és e puszta határai között aqua *Ztumpach* (helyesebb *Zcumpach*) említették, a patak nevének tehát semmi vonatkozását nem halljuk *Sancta Pax*-ra. Előfordul 1382. évben Miklós, Márton fia, királyi ember — de *Zompach*; a helynevet tehát mindig így ejtették, mint ma, — csak Görög térképén *Sompätz*-nak van írva a puszta, mely forma, ha ellenkezik is az oklevelek helyes írásából következtethető kiejtéssel, de a *Sancta Pax* alapnevet még kevésbé engedi meg. Különben találunk 1214. év alatt *Zumpad* nevű szolgát is, a miből sejthetni, hogy *Szompács* is személynévből lett.’ A helyes megoldást — mint sok más esetben is — Kniezsa Istvánnak (AECO. 2: 148, SztIstván-Eml. 2: 463, 469) köszönhetjük. *Szompács* régi szláv jövevénység, mégpedig egy szláv **Sppač* helynév átvétele abból a korból (X. század), amelyben a magyarsággal érintkezésbe került dunántúli szlávok nyelvében még megvoltak a nazális magánhangzók

(*o, e*). A **Sopac̣b* helyénv a **sop̣o* 'keselyű' madárnév -*ac̣b* képzős származéka. Vö. szerbhorvát *Supac̣* 'helység Boszniában' (HASz. 17: 24). Az ősszláv **sop̣o* madárnév folytatásából némely szláv nyelvben személynév is alakult; vö.: ószorb *Supp* (Schlimpert: SLPn.² 136); cseh *Sup* (Beneš: ČPřijm. 195); lengyel *Sep* (SISNO. 5: 42). Stanislav (Slov.-Juh. 2: 490) Kniezsa véleményéhez csatlakozott *Szompács* szláv eredeztetésének kérdésében, de minthogy szerinte a pannóniai szlávok nyugati szláv (őszlovák) jellegűek voltak, ilyenek tekintette *Szompács* szláv előzményét is. Ez tévedés. A pannóniai szlávok déli szlávok voltak.

A szompácsi kápolna titulusa a Szent Őrzbangyalok (Tüske József lelkész, esperes közlése). Latinos—olasz műveltségű értelmiségiek — Torkos Sándor és mások — a *Szompács* nevet népetimológián Szent-Pács-nak, a szent béke helyének magyarították. (Hasonló jelenségre l. *Márianosetra* szócikkét; FNESz.⁴ 2: 95.) Ezt a népetimológiás fel fogást tükrözheti az 1964-ben közölt *Béke-pusztá* névváltozat is.

Kiss Lajos

A szükség szó egy érdekes népnyelvi jelentése. A hagyományörző (így a paraszti) társadalmakban az emberi élet főbb fordulóit (születés, házasság, halál) szertartások, ünnepek kísérik (keresztelő, lakodalom, temetés, tor), és a népszokások, hiedelmek jelentős része ezek köré csoportosul. (A három legfontosabb pár mellé negyedikként a felnőtté válás és az avatás sorolódik.)

Érdekes módon a magyar köznyelvben — noha olyan átfogó jelentésű szavak, mint *világ, dolog, ember, esemény, ünnep* megvannak — nincs olyan külön szó, amely az emberélet fordulóit (Jung Károly [1978.] könyvcíméből kölcsönzött kifejezés) és/vagy az ezekhez kapcsolódó rítusokat átfogná.* Pl. az *esemény* szó fölérendeltje valamennyinek, de nem közvetlenül; az *ünnep* pedig (szintén nem közvetlenül) legfeljebb a *keresztelő* és *lakodalom* (esetleg az *esküvő*) fölérendeltje lehet. (A *születés, keresztelő, temetés, esküvő, lakodalom, tor* szók eseményeket jelölnek, a *házasság* és *halál* pedig eseményt és állapotot egyaránt jelölhet.)

Ezen vonásában, mely szerint tehát nincs olyan szava, amely a *születés, házasság* és *halál* szók közös közvetlen fölérendeltje (újkeletű műszóval hiperonimája) lenne, nyelvünk feltehetően a világ nyelveinek jelentős részével osztozik. Ezzel szemben legalább két helyről, Szeged vidékéről és a barkóságból ismeretes a *szükség* az említett „hiány” pótlására — e jelentését sem az értelmező, sem a tájszótárak ezidáig nem regisztrálták.

A *szükség* szó ilyen jelentése leginkább Bálint Sándor néprajzi leírásaiból ismeretes: „Az emberi élet három nagy *szüksége* a *születés, házasság, halál*, amellyel a maga módján minden ember szembenéz” (1943: 206). Bálintot idézi Jung Károly (1978: 15), majd nagyjából hasonlóan fogalmaz később maga Bálint (1980: 21) és Tárkány Szücs Ernő (1981: 179) is. Bálint Sándor révén tehát a *szükség* már-már néprajzi műszónak tekinthető. A *szükség* nagyjából hasonló jelentését közölte Komoróczy Miklós is (érdekes módon Bálint közlésében az emberi élet fordulóját, itt pedig a hozzá kapcsolódó szertartást jelöli): „a barkóság *első szükség*-nek a keresztelőt, *középső szükség*-nek a házassági esküvést és *utó'só szükség*-nek a temetést mondja” (1903: 525).

* E rítusok az ún. „átmeneti rítusok”, melyeknek közkeletű műszavát, a *rites de passage* kifejezést a néprajzban Robert Hertz (1881—1915) és Arnold Van Gennep (1873—1957) francia etnológusok honosították meg századunk első évtizedének második felében. Az angolban is egyaránt használatosak a *rites of passage, transition ritual* stb. kifejezések. A témakör újabb magyar összefoglalásai közül okvetlen meg kell említeni Tárkány Szücs Ernő (1981) és Nagy Olga (1989) munkáit.